

סעודת צהרים בטקסט ללימוד העברית כשפה חיה בכורדיסטאן האיראנית

יפה ישראלי

חכם שמואל ברוכים, מחנך ומנהיג קהילת יהודי כורדיסטאן האיראנית, ייחס חשיבות רבה לשימוש בעברית כשפה חיה. כדי להנחילה לתלמידיו הלכה למעשה, חיבר טקסטים דידקטיים בעברית, ואלה הועתקו ושוננו. המאמר שלפנינו מתמקד במאפייניו הלשוניים והתוכניים של אחד הטקסטים הללו. תוך כך נפרשים לפני הקורא אפיוניו של להג הסקזי, לשון הדיבור שבפי בני קהילה זו.

חכם שמואל ברוכים (1889-1979),¹ יליד העיר בוכאן שבכורדיסטאן האיראנית, שימש מנהיג רוחני של קהילה היהודית בכורדיסטאן האיראנית משנות העשרים לחייו עד לעלייתם של יהודי קהילה ארצה בשנות החמישים של המאה העשרים.² חכם ברוכים, אשר לימד וחינך שלושה דורות של תלמידים בעיר סקזי שבכורדיסטאן האיראנית, ייחס חשיבות רבה לשימוש בעברית כשפה חיה. כדי להנחילה לתלמידיו הלכה למעשה, חיבר טקסטים דידקטיים בעברית, שהוא כינה אותם **שאלות ותשובות**. הטקסטים הכתובים בכתב ידו יצאו לאור בשנת תשס"ב בספרו **קובץ כתבים ושירים**.³ בהקדמה לספרו זה כתב חכם ברוכים: 'וחיברתי דקדוק, שאלות ותשובות בשפה העברית, כדי שלא תינשכח שפה העברית המתוקה מתלמידי היקרים, מבוגרים, נערים ונערות' (ברוכים, תשס"ב: 5). תלמידיו העתיקו את הטקסטים למחברותיהם ושינו את הכתוב בהם. בטקסטים אלה שיחות, סיפורים ומכתבים העוסקים בענייני היום-יום והמתארים הווי חיים יהודי בכורדיסטאן האיראנית. במאמר שלפנינו נתמקד במאפייניו הלשוניים והתוכניים של אחד הטקסטים הכלולים בקובץ.

ארמית-יהודית חדשה

שפת האם של רוב עולי כורדיסטאן היא ארמית חדשה - שפה שמית שהיא הצאצא החי וההמשך הישיר של הארמית המזרחית הקדומה, המיוצגת על-ידי הסורית הקלסית (נוצרית), המנדעית (גנוסטית), שפת התלמוד הבבלי וספרות הגאונים (יהודית). הארמית הזאת איננה שגורה בפי היהודים בלבד אלא היא גם שפת הנוצרים המקומיים בכורדיסטאן. בדרך כלל הרוב המוסלמי בכורדיסטאן דיבר כורדית, שהיא שפה איראנית,⁴ ואילו היהודים והנוצרים דיברו בלהגים שונים של

ד"ר יפה ישראלי היא מרצה ללשון העברית במכללה לחינוך על שם דוד ילין בירושלים. חוקרת ארמית חדשה בלהג יהודי סקזי אשר בכורדיסטאן האיראנית. פרסומיה העיקריים: הספרות שבכתב בארמית החדשה של יהודי כורדיסטן הפרסית, להג סקזי, **לשונות יהודי ספרד והמזרח וספרויותיהם**, (תשס"ט), 281-300; תרגומי המקרא בארמית חדשה - להג סקזי, **במכללה 14-15** (תשס"ג), 39-53; ספר בראשית לארמית חדשה בלהגם של יהודי סקזי, **מסורות, ט-יא**, תשנ"ז, 445-455.

1 ראו ספריו שיצאו עד כה לאור. ברוכים, תשס"ב; ברוכים, תשמ"ה; ברוכים, תשל"ד.

2 על כורדיסטאן האיראנית ראו בן-יעקב, תשכ"א: 143-149.

3 להלן ברוכים, תשס"ב.

4 השפה המכונה בארץ 'כורדית' (Kúrdit) איננה 'כורדית' ואף דובריה אינם כורדים. הכורדים האמתיים הם מוסלמים ממוצא איראני, השוכנים באזורים ההרריים ובמישורים הסמוכים להם, הנקראים כורדיסטאן ואזרבייג'אן. אזורים אלה מחולקים כיום בין עיראק, תורכיה ואיראן, ואילו שפתם שייכת למשפחת השפות האיראניות. ראו הופקינס, תשנ"ג: 50.

הארמית החדשה, שהיא שפה שמית (הופקינס, תשנ"ג: 52-53).
 הארמית היהודית החדשה הייתה מפוצלת ללהגים, שנבדלו זה מזה במעט או בהרבה. הלהגים של הארמית היהודית החדשה באיראן שונים בתכלית מאלו הבאים מצפון עיראק. למשל, יהודי מזאכו שבעיראק, המכיר רק את להגו הילידי, לא יבין כמעט ולא כלום משיחה טבעית המתנהלת בין שני יהודים בני אורמיה או סקיז באיראן המשוחחים לתומם, ועלול אף לא לזהות את השפה כלהג מלהגי הארמית. גם בתוך איראן, יהודי כורדיסטאן מתקשים מאוד להבין את דיבורם הארמי של בני עדתם באזרבייג'אן (הופקינס, תשנ"ג: 65-66).

ארמית יהודית חדשה בלהג סקיז הייתה מדוברת בכורדיסטאן האיראנית, הנמצאת במערבה ובצפון מערבה של איראן וגובלת באזרבייג'אן (צפון) ובכורדיסטאן העיראקית (מערב).⁵ היהודים באזור זה דיברו בביתם ועם בני דתם בארמית-יהודית חדשה, עם המוסלמים המקומיים בכורדית, עם תושבי הכפרים הסמוכים בתורכית אזרית, ועם פקידי הממשלה – בפרסית (הופקינס, תשנ"ג: 64). העברית כמהות הגויה נשתמרה בפיהם, כמו בפי עדות ישראל האחרות, בשני אפיקים: מסורת הקריאה של טקסטים כתובים עברית וארמית מכאן (המגבש הקלסי), והיסודות העבריים והארמיים ששימשו בלשון היהודית המדוברת באוצר מילותיה מכאן (המגבש המשולב) (מורג, תש"ן: 70-72; מורג, תשמ"ה: 15).

סעודת צְהָרִים

נציג כעת אחד מן הטקסטים הכלולים בקובץ **כתבים ושירים**. טקסט זה (ברוכים, תשס"ב: 186-185) כתוב בכתב ידו של חכם ברוכים בכתב חסר וללא ניקוד. סימן הפיסוק היחיד המסומן בו הם גרשיים המסומנים בסופו של כל משפט ומשפט. במקום המילה 'שאלה' כתובה האות שי"ן ועליה גרשיים, ובמקום המילה תשובה כתובה האות תי"ו ועליה גרשיים. הטקסט מתאר שיחה בין שניים. לנוחיות הקורא, סומנה נקודה בסוף משפט במקום הגרשיים המסומנים בכתב היד. כמו-כן, במקום הקיצורים ש" וגם ת" נכתבו המילים בשלמותן ואחריהן סומנו נקודתיים. לטקסט אין כותרת.

שאלה: בצהורים מה סעדת. תשובה: סעדתי על תרנגולת פטומה ויין ישן ומיני משקים חמוצים.
 תשובה: אני סעדתי על תבשיל חלב אורז. שאלה: מדוע לא סעדתי על תבשיל בשר. תשובה: לא היה לנו. שאלה: וכי אביך לא יקנה לכם בשר. תשובה: קונה לנו אלא בסעודת היום לא הורגלנו לסעוד על בשר. שאלה: מדוע כך הורגלתם. תשובה: אנו בששת ימי חול אכילתנו יותר תבשיל שמן. דוקא בכל שבתות שנה וימי טובים וראשי חודשים נסעוד על בשר (ברוכים תשס"ב: 185-186).

5 על הארמית היהודית החדשה בלהג סקיז ראו ישראלי, 1998.

אוצר המילים שבטקסט

בדין על אוצר המילים נתמקד בשתיים מן המילים המשמשות בטקסט – סעודה, צהורים – שתיהן מהוות שקיעי מסורות בארמית יהודית חדשה בלהג סקזי; כמו-כן נתמקד בשיבוץ מלשון חכמים - תרנגולת פטומה ויין חדש.⁶ באשר למילים האחרות המשמשות בטקסט, נסתפק בקביעת הרובד הלשוני שלהן.⁷

א. סעודה: המילה סעודה משמשת בלשון חכמים. במקרא משמשת המילה ארוחה. למשל: 'טוב ארוחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו' (משלי טו, יז). בארמית היהודית החדשה בלהג יהודי סקזי רכיבים עבריים, כמו בכל לשון יהודית אחרת.⁸ אחד הרכיבים הללו הוא המילה סעודה / sa'odá. בהתאם להגייה הספרדית, השווא הנע במילים העבריות בלהג זה, כמו גם במילה זו, הגוי כתנועת a. הגיית המילה 'סעודה' בחולם מתועדת במסורת הניקוד הבבלי ובמסורת הקריאה של תימן, ועל כן ראו בה בתחילה צורה בבלית. אך, למעשה, היא משמשת גם במקורות המשקפים מסורת שאינה בבלית, כמו כ"י קאופמן, כ"י פרמה א, כ"י פריס, קטעי גניזה בניקוד טברני ואף כתב-יד המשקפים את מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית (רשף, תשנ"ו: 511).

נטיית השורש סע"ד בבניין הקל במשמעות 'אכל' מצויה במקרא. למשל: 'בואה אתי הביתה וסועדה' (מלכים א יג, ז);⁹ נסעוד: בטקסטים הכלולים בקובץ שירים וכתבים יש נטייה ברורה להשתמש בצורות עתיד של בניין קל במשקל אפעול – ולא אפעל – גם בסביבת עיצורים גרוניים, על פי הנוהג השליט בלשון חכמים.¹⁰

ב. צהורים / sahoráim: מילה זו מופיעה בלשון המקרא, למשל: 'אתי יאכלו האנשים בצְהָרִים' (בראשית מג, טז). כתיב המילה צהורים בטקסט שלפנינו משקף מסורת הגייה ספרדית, מסורת בת מאות שנים, לפיה קמץ לפני חטף קמץ הוא קמץ גדול. לכן כל הקמצים הראשונים במילים כמו צְהָרִים, מְחָרֵת, אֶהְלוּ, פְּעָלוּ, טְהָרָה, נְעָמִי, יְחָרֵם, יַעֲמֵד, בְּחָרֵי-אֶף, וְחָלִים, נהגים a במסורת זו. האקדמיה ללשון העברית קבעה כי במילים אלו הוגים o, כיוון שמבנה המילה אֶהְלוּ זהה בדיוק למבנה המילה כְּתָלוּ, ואין זה סביר שבכתלו יהיה הקמץ קטן ובאהלו יהיה גדול. נעיר כאן כי במסורת התימנית והאשכנזית כל הקמצים נהגים o (כמו החולם שלנו) ואין קמץ 'קטן' לעומת קמץ 'גדול' או 'רחב' (בירנבאום, תשע"א: 2).

נוסיף ונאמר כי בקובץ כתבים ושירים הצירוף 'סעודת צהורים' מופיע גם בטקסט הבא: 'צמא

6 על מאכלים, משקאות וארוחות בכורדיסטאן ראו בראואר, תש"ח: 76-89.

7 ראו צרפתי, תשנ"א.

8 על הרכיב העברי בלשונות היהודים השונות ראו למשל בר-אשר, תש"ע: 240-242.

9 על סעד בהוראת אכל במקרא ראו: צרפתי, תשס"א: 216.

10 נעיר כי בישיבת רמ"ח של מליאת האקדמיה ללשון העברית שהתקיימה ביום ט' בסיוון תשנ"ט אושרה המלצת ועדת הדקדוק באשר לתנועת ע' הפועל בבניין קל בעתיד ובציווי בפועל ע' הפועל גרונית, וזה לשונה: 'אין העיצור הגרוני בע' הפועל מחייב נטייה במשקל יפעל בבניין קל עתיד וציווי. לפי זה: ימחק וגם ימחק'. השיקולים הביאו בחשבון שהנוהג השליט בלשון חז"ל הוא יפעול (ילעוס, יפחות, ישחוט, תנעול ועוד), שגם במקרא יש יוצאי דופן (יאחז, ינהם, אזעם, תמעל). דלמקצי פישלר, תש"ס-תשס"א: 75.

ורעב אנכי. אתה שבע ודשן. היום לא סעדתי סעודת צהורים' (ברוכים, תשס"ב: 188). כאן בחר חכם ברוכים להשתמש בכינוי לגוף ראשון יחיד/ה 'אנוכי', אם כי בשאר הטקסטים הכלולים בקובץ כתבים ושירים משמש בעיקר הכינוי 'אני'. נציין כי שני הכינויים לגוף ראשון - 'אנוכי' וגם 'אני' - משמשים בלשון המקרא. במשנה ובגמרא משמש רק הכינוי 'אני'. גם המילים האחרות בטקסט זה - אתה, צמא, רעב, שבע, דשן - משמשות בלשון המקרא.

ג. תרגולת פטומה ויין ישן: הצירוף תרגולת פטומה ויין ישן מציין ארוחה דשנה הנאכלת בשבתות, בחגים, בראשי חודשים ובאירועים מיוחדים. לפנינו שיבוץ מלשון חכמים. צירוף זה מופיע בסיפור הכתוב בארמית בתלמוד הבבלי (מסכת כתובות סז ע"ב). להלן תרגום הסיפור לעברית על פי הנוסח המופיע בספר האגדה (ביאליק ורביניצקי, תשל"ג: תקכה). לנוחיות הקוראים נוספו הערות הבהרה בסוגריים מרובעים:

[ענ]אחד] בא לפני רבא. אמר לו [רבא]: במה אתה סועד? אמר לו [העני]: בתרגולת פטומה [מפוטמת] ויין ישן [משובח]. אמר לו [רבא] ואינך חושש לדוחק הציבור? [האם אינך מוטרד מכך שאתה ניזון מכספי הצדקה ומטריח את הציבור באכילתך הדשנה?]. אמר לו [העני]: וכי משלהם אני אוכל? משל הקדוש-ברוך-הוא אני אוכל! שנאמר: "עני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אוכלם בעתו" (תהלים קמה, טו). "בעתם" לא נאמר אלא "בעתו" [בזמן ובכמות הראויה לו], מלמד שכל אחד ואחד נותן [לו] הקדוש-ברוך-הוא פרנסתו בעתו. בתוך כך באה אחותו של רבא, שלא ראתה שלוש עשרה שנה, והביאה לו תרגולת פטומה ויין ישן. אמר רבא: מה זה לפני? [כלומר, האם מקרה הוא שבאה עכשיו, אחרי שלא ראיתיה זמן רב, והביאה בדיוק את סעודתו של העני?!]. אמר לו [רבא]: נענית לך [כלומר, אני מסכים להגיון דבריך, לטיעון שלך], קום אכול. (כתובות סז:).

נוסיף ונאמר כי הצירוף תרגולת פטומה מוזכר בקובץ כתבים ושירים בשני טקסטים נוספים, שניהם עוסקים בסעודה חגיגית הנערכת לכבודם של אורחים. בטקסט האחד נכתב: 'קניתי תרגולת פטומה יין ושכר עם כל צורכי סעודה' (ברוכים, תשס"ב: 223). נעיר כי 'שכר' במשמעות משקה משכר משמש בלשון המקרא. למשל: 'יין ושכר אל תשת' (ויקרא י, ט). בלשון חכמים 'שכר' הוא משקה תוסס עשוי מתבואה או מפרות, למשל: 'אחד שכר תמרים ואחד שכר שעורים' (בבא בתרא צו ע"ב); בטקסט השני נכתב: 'יש לי תרגולת פטומה ומרק בשר שמן תפוחי אדמה מטוגנים בשומן אליה ויין ישן וגם מיני פירות וירקות לרוב' (ברוכים, תשס"ב: 212). נעיר כי הצירוף תפוחי אדמה הוא מרובד העברית החדשה. נטיית השורש טג"ן בבניינים הכבדים ושם התואר מטוגן משמשים בלשון חכמים. שאר המילים, כגון: מרק, בשר, שומן, אליה, פרי, ירק - משמשות במקרא.

ד. משקים: המילה משקים בטקסט שלפנינו היא צורת ריבוי של המילה משקה, המשמשת בלשון חכמים במשמעות נזל לשתייה; 11 בצירוף משקים חמוצים הכוונה כנראה למשקים כגון מי תפוחים חמוצים (שולחן ערוך, אורח חיים סימן תסב). חמוץ, שטעמו כטעם חומץ, משמש בלשון ימי הביניים.¹²

11 פירושה של המילה 'משקה' במקרא: 1, מוזג, אדם הממונה על הגשת משקאות לשתייה. למשל: 'משקה מלך מצרים והאופה' (בראשית מ, א); 2. מקום רווי מים, אדמה מושקה. למשל: 'זירא את כל כיכר הירדן כי כולה משקה' (בראשית יג, ז).

12 במקרא, לעומת זאת, חמוץ פירושו 'אדום'. למשל: 'מי זה בא מאדום, חמוץ בגדים מבצרה... מדוע אדום לבושך' (ישעיהו סג, א-ב).

ה. תבשיל: תבשיל בלשון חכמים משמעותו מאכל מבושל, מנת אוכל מבושלת. למשל: 'ומפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף' (שבת קיט.). תבשיל חלב אורז הוא תבשיל שהיה נהוג לאכול בכורדיסטאן האיראנית. המילה אורז משמשת בלשון חכמים (שאלה מיוונית). תבשיל שמן הוא תבשיל דשן, למשל: 'תבשיל שמן ביותר ומשקה מבושם לשבת הכול לפי ממונו של אדם' (רמב"ם, הלכות שבת ל).

ו. לא הורגלנו: נטיית שורש רג"ל בבניין הופעל בהוראת 'נעשה רגיל לדבר מה, הסכין אל', משמשת בלשון ימי הביניים. למשל: "ימי טובתי שהורגלתי בהם עברו" (רש"י איוב יז, יא). נטיית שורש זה בלשון חכמים משמשת בבניין הפעיל.¹³

ז. ששת ימי חול: צירוף המופיע בזוהר (זוהר כרך ג (ויקרא) פרשת אמור).

ח. ימים טובים: יום טוב במשמעות חג, ובייחוד כל אחד משלוש הרגלים - פסח, שבועות וסוכות - משמש בלשון חכמים. למשל: 'לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לאכילה ולשתייה' (תלמוד ירושלמי, מסכת שבת פרק טו). יום טוב במשמעות יום של שמחה פרטית או כללית, מופיע במקרא. למשל: 'עושים את יום ארבעה עשר לחודש אדר יום שמחה ומשתה ויום טוב' (אסתר ט, יט). נעיר כאן כי לבנים אשר נולדו בכורדיסטאן האיראנית באחד מן הרגלים ניתן בדרך כלל השם הפרטי 'יום טוב'.

סיכום

נסכם ונאמר כי מבדיקת אוצר המילים בטקסט שלפנינו עולה כי המילים והצירופים הם בעיקר מן המקרא ומלשון חכמים. מן המקרא, למשל: אכילה, צהריים, שבתות, ראשי חודשים, בשר, חלב, שם התואר שמן, מה, מדוע, וכי; מלשון חכמים, למשל: אורז, סעודה, ימים טובים (במשמעות חגים), תרנגולת פטומה ויין ישן, משקים, תבשיל בשר, תבשיל שמן, אלא, דווקא. במאמר הוצג אחד הטקסטים הכלול **בקובץ כתבים ושירים** של חכם שמואל ברוכים, מנהיגה הרוחני של קהילת יהודי כורדיסטאן האיראנית, טקסט העוסק בענייני סעודת הצהריים. אוצר המילים שבטקסט לקוח מן המאגר ההיסטורי של העברית - לשון המקרא, לשון חכמים ולשון ימי הביניים. חשיבותו של הטקסט במאפייני הלשון העברית שבו, בהכרת הווי החיים של פזורה יהודית זו ובערך שהיא ייחסה לשימוש בשפה העברית כלשון חיה.

¹³ בלשון המקרא נוטה שורש זה בבניין קל ובבניין פיעל והוראתו: 'הלך רכיל, הלשין'. בבניין פיעל גם במשמעות 'תר, בלש וסייר במקום כדי לגלות את מקומות התורפה שלו'.

מקורות

- ביאליק ח"נ ורבניצקי י"ח (תשל"ג). **ספר האגדה**. תל-אביב: דביר.
- בירנבאום, ג' (תשס"ו). **צהרים**, מחרת (שאלות ותשובות), **אקדם**, 32, האקדמיה ללשון העברית. בן-יעקב, א' (תשכ"א). **קהילות יהודי כורדיסטאן**. ירושלים: מכון בן-צבי והאוניברסיטה העברית. בראואר, א' (תש"ח). **יהודי כורדיסטאן**. ירושלים: המכון הארצישראלי לפולקלור ואתנולוגיה. בר-אשר, מ' (תש"ע). **לשונות, מסורות ומנהגות**. ירושלים: מכון בן-צבי. ברוכים, ש' (תשס"ב). **קובץ כתבים ושירים**. ירושלים: אגודת יד שמואל. ברוכים, ש' (תשמ"ה). **תפסיר שיר השירים**. ירושלים: אגודת יד שמואל. ברוכים, ש' (תשל"ד). **שירי נעם**. ירושלים.
- דלמצקי-פישלר, ב' (תש"ס-תשס"א). בין יפעל ליפעול בלשוננו של עגנון. **לשוננו לעם, נא-נב**, ב, 75-80. הופקינס, ס' (תשנ"ג). **יהודי כורדיסטאן בארץ ישראל ולשונם. פעמים**, 53, 50-74.
- ישראלי, י' (תשנ"ח). **הארמית החדשה שבפי יהודי סקיצ (דרום כורדיסטן)**. עבודת מחקר בהדרכת הפרופסור גדעון גולדנברג, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מורג, ש' (תש"ן). **העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה. קתדרה**, 56, 70-92. מורג, ש' (תשמ"ה). **העברית כלשון עילית של תרבות: תהליכי גיבוש ומסירה בימי הביניים בארצות הים התיכון. פעמים**, 23, 9-21.
- צרפתי, גב"ע (תשנ"א). **ניתוח אוצר המילים של העברית החדשה לפי הרבדים ההיסטוריים של הלשון. בתוך שי לחיים רבין (עמ' 331-336)**. ירושלים.
- צרפתי, גב"ע (תשס"א). **העברית בראי הסמנטיקה**, בתוך הסדרה 'אסופות ומבואות בלשון', כרך ה. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.
- רשף, י' (תשנ"ו). **שקיעי מסורות בלשון הדיבור של יהודי בגדד. בתוך מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מוגשים לשלמה מורג (עמ' 503-521)**. ירושלים: המרכז ללשונות היהודיים ולספרותיהם, האוניברסיטה העברית, מוסד ביאליק.